

ZJAV
monografie jazykovedy

FACE – Fórum alternatívnej kultúry a vzdelávania

Miroslava Gavurová

DIALEKT AKO PREJAV
IDENTITY

Fintice 2021

„Jazyk je najdôležitejší vynález evolúcie
za posledných niekoľko miliónov rokov.“

Martin A. Nowak

Obsah

Zoznam príloh 15

Zoznam tabuliek 16

Zoznam obrázkov 17

Predhovor 18

Úvod 21

1 Dialekt ako jazykový kód 21

- 1.1 Dialekt vz. štandardný/normovaný jazyk v anglofónnej lingvistike 21
- 1.2 Dialekt (nárečie) vz. spisovný jazyk v slovenskej lingvistike 24
- 1.3 Postoje komunikantov k dialektu a k jeho používateľom 26
- 1.4 Diglosia, dialektový bilingvizmus, individuálny bidialektizmus a bivarietizmus 29
 - 1.4.1 Diglosia/bivarietizmus na (východnom) Slovensku 31
- 1.5 Interdialekt 38
- 1.6 Jazykový presun 40
 - 1.6.1 Príčiny jazykového presunu od dialektu k spisovnej variete 42
 - 1.6.2 Legitímne vyjadrovanie 47
- 1.7 Zmeny jazykových kódov (prepínanie/striedanie, akomodácia) 49
- 1.8 Dôvody udržania nárečia 51
- 1.9 Stratégie udržania nárečia 54

2 Dialekt – zámerná realizácia identity 57

- 2.1 Identita 57
- 2.2 Identita a jazyk 59
- 2.3 Sebaidentita a identita komunity 60
 - 2.3.1 Charakteristika nárečia obce Fintice 63
- 2.4 Jazyk – kultúrna identita 64

I „Poboškal ju na tvári a líčka jej zrumeňeli, potom jej poboškal perši a princezna mu padla do naruča.“

Motivický svet a jeho jazykové stvárnenie v nárečových rozprávkach 67

- 1 Úvod 67
- 1.1 Ústne vz. písomné nárečové komunikáty 67
- 1.2 Rozprávky ako súčasť kultúrneho archívu a kultúrneho dedičstva komunity 69
- 1.3 Predmet analýzy 70
- 2 Jazykové/nárečové špecifiká 72
- 2.1 Lokálne propriá 73
- 2.2 Nárečové kolokácie a temporálne motivovaná lexika 76
- 2.3 Výrazová expresivita 78
- 3 Obsahové/motivické špecifiká fintických nárečových rozprávok 79
- 3.1 Univerzálne rozprávkové motívy podľa Aarne-Thompsonovej typológie 81
- 3.1.1 *Jak bul vilk u Sadkovich na vešelu* 81
- 3.1.2 *Čto mudri – neglupi* 84
- 3.1.3 *Zazračni dzvonček* 85
- 3.1.4 *Zazračna dupa (Kohucik vislužil – kurka ňe)* 86
- 3.1.5 Motívy v ostatných rozprávkach 87
- 3.2 Univerzálne rozprávkové motívy 88
- 3.3 Tematická a motivická expresívnosť 89
- 3.4 Ľúbostné motívy 90
- 3.5 Morálne a sociálne normy 90
- 3.6 Konfesionálne/kresťanské motívy 92
- 3.7 Platidlá v nárečových rozprávkach 92
- 3.8 Didaktizujúci záver fintických rozprávok 94
- 3.9 Slovenské autorské texty v pozostalosti J. Kolarčíka 95
- Záver 96

II Neperiférna periféria

Výzvy prevodu nárečových rozprávok do spisovnej slovenčiny 99

- 1 Predmet analýzy 99
- 2 Intralingválny (či interlingválny?) preklad 100
- 2.1 Dôvody vydania bivarietnej verzie fintických rozprávok 101
- 3 Periférne aspekty nárečových rozprávok 104

3.1	Forma/jazyk rozprávok – periférny dialekt vz. centrálna spisovná varieta	104
3.2	Písomnosť	105
3.3	Kontext slovenskej literatúry a ľudovej slovesnosti	106
4	Špecifiká intralingválneho prekladu medzi šarišským nárečím a spisovnou varietou	107
4.1	Morfosyntaktické rozdiely	108
4.2	Lexikálne rozdiely	113
4.3	Štylistické rozdiely	117
4.3.1	Zmeny expresivity	119
4.3.2	Vyjadrenie konceptu násilia	120
4.3.3	Vyjadrenie náboženských motívov	122
	Záver	124

III „*Prišli zme pozdravic ten kriš svati*“

	Pôstne duchovné spevy laikov vo Finticiach	127
1	Hudobná charakteristika spevov <i>Pri križu</i>	132
2	Všeobecná dialektologická a verzologická charakteristika spevov <i>Pri križu</i>	132
2.1	Prvý spev – <i>Prišli zme pozdravic ten kriš svati</i>	133
2.1.1	Verzologická charakteristika	134
2.1.2	Dialektologická charakteristika	134
2.1.3	Obsahovo-estetické špecifiká	135
2.2	Druhý spev – <i>Ach, pospežme, nemeškajme</i>	136
2.2.1	Verzologická charakteristika	136
2.2.2	Dialektologická charakteristika	137
2.2.3	Obsahovo-estetické špecifiká	139
2.3	Tretí spev – <i>Jasna hvizda višla</i>	141
2.3.1	Verzologická charakteristika	141
2.3.2	Dialektologická charakteristika	141
2.3.3	Obsahovo-estetické špecifiká	142
2.4	Štvrtý spev – <i>Marija Magdaléna fšvece še kochala</i>	143
2.4.1	Verzologická charakteristika	145
2.4.2	Dialektologická charakteristika	145
2.4.3	Obsahovo-estetické špecifiká	146
2.5	Piaty spev – <i>Podzekujme Kristu Panu</i>	147
2.5.1	Verzologická charakteristika	148
2.5.2	Dialektologická charakteristika	148

2.5.3	Obsahovo-estetické špecifiká	149
	Záver	150

IV *Ej, Podkova, Podkova, ej, veľike kameňe, stamac še prechodzi mojo pocišenie*

Ľúbostné a erotické motívy v nárečových piesňových textoch z obce Fintice

	Úvod	153
1	Piesne s ľúbostnými motívmi	155
1.1	Oslovenie protagonistov ľúbostného vzťahu v ľúbostných piesňach	159
2	Piesne s erotickými motívmi	159
2.1	Dvojsmysel a zámerná polysémia	161
2.2	Elipsa	162
2.3	Inotaj/alegória	163
2.4	Žánrová heterogénnosť erotických piesní	163
	Záver	166

V *Sústava neúradných antroponým ako prejav identity komunity obce Fintice*

	Úvod	169
1	Paralely a diferencie medzi prezývkami a živými menami	170
2	Klasifikácia neúradných antroponým	173
2.1	Konotačné NA	174
2.1.1	Rodné meno nositeľa NA	174
2.1.2	Priezvisko	174
2.1.3	Iné antroponymum	175
2.2	Exteriérové NA	175
2.3	Interiérové NA	175
2.4	Aluzívne NA	175
2.5	Situačné NA	176
3	Neúradné antroponymá s príznakom dedičnosti	177
4	Motivačná kooperácia – prieniky jednotlivých typov lexikálnej motivácie pri neúradných antroponymách	179
4.1	Paradigmatická motivácia	179
4.1.1	Interné paradigmatické vzťahy	179
4.1.2	Externé paradigmatické vzťahy	180
4.2	Onymická motivácia	181
4.3	Fónická motivácia	181

4.4	Slovotvorná motivácia	182
4.5	Sémantická motivácia	183
4.6	Syntaktická motivácia	183
4.7	Expresívna motivácia	184
4.8	Teritoriálna motivácia	184
4.9	Temporálna motivácia	185
4.10	Interlingválna motivácia	185
4.11	Abreviačná motivácia	186
	Záver	186

Resumé	189
---------------	-----

Summary	191
----------------	-----

Bibliografia	193
---------------------	-----

Pramene	210
----------------	-----

Online zdroje	211
----------------------	-----

Príloha 1	– Notový zápis spevov <i>Pri križu</i>	212
------------------	--	-----

Príloha 2	– Texty spevov <i>Pri križu</i>	214
------------------	---------------------------------	-----

Príloha 3	– Korpus neúradných antroponým v obci Fintice (2014, dodatky 2020)	225
------------------	---	-----

Menný register	227
-----------------------	-----

Predhovor

Predkladaný súbor štúdií mapuje kultúrne a jazykové fenomény z obce Fintice, ktorých jazykovou formou je šarišské nárečie ako teritoriálna varieta slovenského jazyka. Hoci bezpochyby jestvujú početné publikácie, ktoré vo väčšej či menšej miere sledujú prejavy kultúry vidieckej komunity, náš pohľad bude vzhľadom na naše odborné zameranie primárne lingvistický a touto optikou budeme nazerať nielen na analyzované podoby ľudovej kultúry, ale aj na ich presah do súčasného používania dialektu.

Súbor niekoľkých štúdií a naše uvažovanie v nich vyvoláva celkom legitímne otázky: možno generalizovať zistenia, ktoré platia pre konkrétnu vidiecku komunitu, a zovšeobecňovať z nich závery? Možno na niekoľkých individuálnych a lokálnych špecifikách demonštrovať univerzálne tendencie platné pre viaceré komunity s dialektom? V úvodnej kapitole sa pokúsime na tieto otázky explicitne i implicitne odpovedať, hoci pripúšťame, že tieto odpovede nemusia byť dostatočujúce a určite nebudú vyčerpávať takúto komplexnú problematiku, akou je pozícia dialektu v súčasnosti s ohľadom na jeho pôvodné formy i s ohľadom na fenomén identity.

Predkladaná publikácia chce teda skôr prostredníctvom toho známeho *pars pro toto* sprostredkovať univerzálnejšie postuláty o dialekte, pozrieť sa na nárečie z odlišných uhlov pohľadu. Ponúka malú sondu do vnímania pozície dialektu v anglofónnej i slovenskej lingvistike, naznačuje dôvody dlhodobejšieho odmietania dialektu ako komunikačného kódu na Slovensku, odкрýva príčiny negatívneho postoja komunikantov k dialektu i stratégie jeho udržania.

V jednotlivých kapitolách sa zameriame na špecifické prejavy slovesnej kultúry zachovanej v obci Fintice buď v ústnej tradícii, alebo v rukopisoch uložených v pozostalosti Jozefa Kolarčíka, o. i. učiteľa a národopisca, ktorý v obci Fintice pôsobil. Nejde pritom len o tradičné, resp. tradične známe prejavy folklóru, ako sú ľudové rozprávky (porov. kap. I a II). Pozornosť venujeme aj menej známym útvarom, napr. konfesionálne ladeným laickým pôstnym spevom (kap. III)

či piesňam s ľúbostnou tematikou (kap. IV). V poslednej kapitole si všímame súčasnejšie formy výskytu dialektu v neúradnej antroponymickej sústave (kap. V), o ktorých predpokladáme, že jestvovali ako spôsob sekundárnej, neoficiálnej pomenovacej sústavy v rámci dedinských spoločenstiev už oddávna a majú svoj podklad nielen v spisovnej variete, ale výrazne aj v nárečí.

Chceme pritom poukázať na individuálne i nadindividuálne tendencie v jazykovom správaní členov dedinskej komunity, ako ich zachytávajú predstavené slovesné pamiatky (rozprávky, texty piesní) či komunikačná prax (udržiavanie tradície pôstnych spevov laikov, sústava neúradných antroponým). Nazdávame sa totiž, že ide nielen o jazykové prejavy jednotlivca či komunity *hic et nunc*, ale súčasne sa nastavuje aj spätné zrkadlo jazykovému správaniu komunity v minulosti.

Leitmotívom našich úvah je presvedčenie o dôležitosti ďalšieho zachovania a pestovania nárečia, ktoré je fundamentom kultúrneho archívu jednej vidieckej komunity. Keďže nárečie sa pomaly ocitá na okraji záujmu mladšej generácie nielen v meste, ale i na vidieku, chceme tak poukázať nielen na potrebu zachovania kultúrnych fenoménov, ktoré sú v ňom kódované, ale aj na potrebu udržania samotného nárečia ako aktívneho jazykového kódu v každodennej komunikácii.

Náš záujem o konkrétne slovné útvary motivuje presvedčenie, že slovesné prejavy kultúry a ústnej tradície pomáhajú pochopiť históriu konkrétneho miesta. A o to nám od začiatku skúmania išlo: o ten zázrak poznania toho, čo definuje miesto, kde žijeme.

Hneď na úvod sa patrí poďakovať všetkým, ktorí nás k materiálom spracovaným v tejto knihe i k úvahám o nich priamo či nepriamo, vedome či nevedome inšpirovali.

Poďakovanie patrí takisto recenzentom tejto publikácie, prof. PhDr. Daniele Slančovej, CSc. a doc. PhDr. Petrovi Karpinskému, PhD., ktorí svojimi veľmi cennými pripomienkami prispeli k výraznému vylepšeniu rukopisu. Vďaka nim sa mohla analýza nasmerovať aj na tie aspekty spracovávanej témy, ktoré by sa inak prehliadli.

Rovnako chcem ako autorka poďakovať svojim najbližším, lebo len vďaka ich trpezlivosti a pomoci sa mohla práca na tejto monografii uskutočniť a v neľahkom čase svetovej pandémie v roku 2020 a 2021 aj završiť.

Publikáciu venujem svojim rodičom Marte a Miroslavovi; som im vďačná za mnohé, ale okrem iného aj za to, že mi odovzdali nárečie ako svoj i môj materinský jazyk a ako jazykový kód, ktorý sa stal predmetom tohto výskumu i mojím nástrojom uchopenia tohto sveta.

Úvod

1

Dialekt ako jazykový kód

Skôr než pristúpime k samotnej analýze špecifických kultúrnych fenoménov v dialekte, bude užitočné spraviť menšiu sondu do názorov na pozíciu dialektu v rámci národného jazyka, teda vo vzťahu k spisovnej variete (chápanie slovenskej lingvistiky), ale i vo vzťahu k štandardnému či normovanému jazyku (ako sa v anglofónnej lingvistike označuje spisovná varieta).

1.1 Dialekt vz. štandardný/normovaný jazyk v anglofónnej lingvistike

V anglofónnej jazykovede sa termín *dialect* chápe ako „jazyková varieta, ktorá sa nejakým spôsobom odlišuje od spisovnej variety a ktorá sa vyvinula relatívne nezávisle od preskriptívnej kodifikácie“¹ (Smakman – van der Meulen 2018, s. 36). Autori takisto pripomínajú, že *dialect* na rozdiel od normovaného jazyka (*language norm*) zvyčajne nezíska oficiálne prijatie a podporu, nebýva kodifikovaný a nepoužíva sa vo formálnych a oficiálnych komunikačných situáciách (ibid.). Takéto chápanie by implikovalo, že ako *dialect* sa označuje nespisovná, neštandardná varieta národného jazyka (v koncepcii slovenskej lingvistiky teritoriálne dialekty a sociolekty).

Odlišné chápanie anglického termínu *dialect* však pripomína G. Múcsková, podľa ktorej v „anglickej lingvistickej terminológii sa termínom dialekt označuje akákoľvek forma, resp. varieta národného jazyka, vyplývajúca zo sociálnej, stylistickej alebo spoločenskej diferencovanosti. V našej lingvistickej terminológii sa v tomto význame zvyčajne hovorí o **formách** alebo **varietách** národného ja-

¹ V orig. „*a dialect is a language variety that is in some way distinct from the standard language and that has developed relatively freely from prescriptive codification*“. Termín *standard (language)* prekladáme ako spisovná varieta.

zyka“ (Múcsková 2008, s. 177).² Tomuto chápaniu zodpovedá Couplandovo chápanie³, podľa ktorého *dialect* je „jazyková varieta gramaticky, lexikálne a fonologicky odlišná od iných variet“ (Coupland 1988, s. 1); či Edwardsovo rozlišovanie medzi *standard dialect* a *nonstandard dialect* (Edwards 2018, s. 18). Takto chápaný termín *dialect* by sa teda kryl so slovenským termínom varieta a pomenúval by spisovné (štandardné, normované) i nespisovné (neštandardné) variety.

Na inom mieste však N. Coupland hovorí, že dialekty sú „rozvíjajúce sa sociálne štýly a možno ich študovať pre ich súčasné i historické asociácie s konkrétnym miestom (geografické dialekty) a konkrétnou spoločenskou skupinou (sociálne dialekty, sociolekty)“ (Coupland 2007, s. 2). V tomto prípade by sa *dialect* vzťahoval na to, čo sa v slovenskej jazykovede nazýva (teritoriálne) dialekty a sociolekty, teda na nespisovné variety. Či už teda anglický termín *dialect* zahŕňa všetky variety, alebo len tie nespisovné, ide o odlišné chápanie, aké nachádzame pri termíne dialekt v slovenskej jazykovede (porov. v Úvode kap. 1.2).

Treba takisto jedným dychom dodať, že v anglickej jazykovede sa zdôrazňuje lingvistická rovnocennosť spisovnej a nespisovnej variety. Eklatantne to nachádzame pomenované u Maxa Weinreicha, ktorému sa tradične pripisuje výrok, že „[spisovný] jazyk je varieta, ktorá má armádu a flotilu“ (Edwards 2018, s. 18).⁴ Táto *égalité* spisovnej a nespisovnej variety je založená na tom, že „nespisovné variety, tak ako všetky ostatné [jazykové variety], majú pravidelné a pravidelne pozorované gramatické štruktúry, ktoré sa síce odlišujú od spisovných foriem (a takisto od iných nespisovných), ale aj tak žiaden jazykový systém, ktorý funguje v istom čase a za istých okolností, sa nemôže vnímať ako inherentne lepší alebo horší než iný“ (ibid.).

Inferiorizácia akejkoľvek variety, aj nespisovnej, je teda z prísne lingvistického hľadiska neoprávnená. John Edwards v apológii nespisovných variet zdôrazňuje, že nespisovné variety nie sú menejcenné, len jednoducho „nedostali spoločenský imprimatur, ktorý sa udeľuje spisovným formám. Z lingvistického pohľadu nejestvuje nič, čo by [spisovným formám] udeľovalo osobitný alebo nadradený štatút. Je to čisto kvôli ich rozšírenému prijatiu a konvencii, že spisovná forma je *primus inter pares*“⁵ (op. cit., s. 19).

² V citáte zvýraznila G. Múcsková.

³ Autor ho cituje z Chambersa a Trudgilla (1980, s. 5, cit. ibid.).

⁴ V orig. „*a language is a dialect that has an army and a navy*“ (Edwards 2018, s. 18). M. Weinreich však za autora výroku označil človeka, ktorý bol v publiku na jeho prednáške v r. 1944 (op. cit., s. 30).

⁵ *Primus inter pares* – prvoradý medzi rovnými.

Alfou a omegou týchto definícií dialektu je teda principiálna systémová rovnocennosť nespisovnej variety/dialektu a spisovnej variety: „Dialekty vytvárajú plne rozvinutý a rovnocenný⁶ jazykový systém. Dôvodom na uprednostnenie termínu ‚dialekt‘ pred označením ‚jazyk‘ je snaha odlíšiť ho od kodifikovanej jazykovej normy (ktorá sa môže nazývať ‚štandardný‘, ‚oficiálny‘ alebo ‚národný‘ jazyk). [...] dialektom sa menej pravdepodobne dostáva oficiálneho prijatia a podpory. Takisto je menej pravdepodobné, že sú kodifikované a že sa používajú vo formálnom a oficiálnom komunikačnom prostredí“ (Smakman – van der Meulen 2018, s. 36).⁷

Podceňovanie dialektu vyplýva zo skutočnosti, že sa „písomný jazyk stal meradlom/štandardom⁸, podľa ktorého bolo treba merať správnosť, a to aj vo vzťahu s hovoreným jazykom“ (Milroy 2001, cit. podľa Heinrich 2018, s. 213). Dialekt sa však vyskytuje najmä v hovorenej podobe, takže hoci má svoje normy, táto normovanosť sa líši od normovanosti spisovnej variety. Na druhej strane sa pripúšťa, že medzi dialektom a spisovnou varietou predsa len jestvujú isté štruktúrne rozdiely. „Intonačné vzorce dialektov a spisovných variet sa môžu líšiť, lebo tieto dve variety sa spájajú s odlišnými registrami a odlišnými komunikačnými kontextami“ (Smakman – van der Meulen 2018, s. 36-37).

Vzťah štandardu, teda spisovného jazyka, a dialektu, má svoju dynamiku, ktorá je daná aj **štandardizáciou**. Tá sa chápe ako „neustály proces potlačania variácie a snaha o uniformitu“ (Milroy – Milroy 1997, cit. podľa Coupland 2007, s. 42). Štandardizácia takisto súčasne znamená aj silnú tradíciu v opise gramatiky či slovnej zásoby štandardizovaného jazyka (Ferguson 1959, s. 331-332).

Štandardizáciu vyvažuje opačný proces, proces **udržiavania dialektu** (angl. *vernacular maintenance*) (Milroy – Milroy 1997, s. 53, cit. podľa Coupland 2007, s. 42). Obidva procesy – tak udržanie dialektu, ako i štandardizácia – sú ideologickými procesmi; udržiavanie dialektu však na rozdiel od štandardizácie (v našom kontexte je to snaha o spisovnosť) nie je inštitucionálne podporované (Coupland 2007, s. 43). Vo všeobecnosti si však anglofónna lingvistiká uvedomuje nezastupiteľné miesto dialektu a zdôrazňuje, že hoci mnohí majú tendenciu považovať dialekty za sociálne štýly minulosti, rozdiely medzi dialektmi patria k charakteristikám moderného života (op. cit., s. 2).

Okrem dichotómie dialekt – štandardná varieta/normovaný jazyk ešte anglická lingvistiká poukazuje na vzťah medzi **dialektom** a **registrom**, keďže „rovi-

⁶ V orig. *fully fledged*.

⁷ Ako vidno, autori tu chápu termín *dialect* len vo význame nespisovnej variety.

⁸ V orig. *yardstick*.

ny registra a dialektu sú navzájom prepojené“ (Coupland 1988, s. 3). Podľa M. Hallidaya „dialekt predstavuje jednu z dvoch všeobecných rovín jazykovej variácie, pričom druhou rovinou je register – variácia ‚podľa použitia‘“ (Halliday 1978, cit. podľa Coupland 1988, s. 2). Rozdiel medzi dialektom a registrom spočíva v tom, že „dialekt je **to, čo hovoríte zvyčajne**“, je „mierou sociálnej identity a sociálnej vzdialenosti“ (Halliday 1978, s. 35, 159, cit. podľa Coupland 1988, s. 2-5). Register je štylistickou, kontextovou dimenziou – „**to, čo hovoríte práve vtedy**“ (ibid.). Podľa iných rozdiel medzi dialektom a registrom spočíva v tom, že kým „dialekt je jazykovou varietou, ktorá sa spája s konkrétnou skupinou hovoriacich, registre sa definujú ako variety, ktoré sa spájajú s konkrétnymi situáciami použitia“ (Wolfram – Schilling-Estes 2015, s. 388).

1.2 Dialekt (nárečie) vz. spisovný jazyk v slovenskej lingvistike

Nárečie (dialekt)⁹ sa v slovenskej lingvistike definuje ako „územne a funkčne vymedzený štruktúrny jazykový útvar, ktorým spontánne komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej oblasti“ (Ripka 2002, s. 11). Ide o „systémovú jazykovú realitu [...], ktorá sa diferencovane vyvíjala v regionálnej, resp. areálovej ohraničenosti“ (Krajčovič 1988, s. 186). Termíny dialekt či nárečie sa v slovenskom lingvistikom prostredí používajú na označenie **teritoriálnej variety** národného jazyka; sociálne variety (v angl. ponímaní rovnako *dialect*) slovenská lingvistika označuje termínom *sociolekt*.¹⁰

Nárečie sa v slovenskom kontexte vníma ako integrálna súčasť národného jazyka, je to „súbor systémov tvoriacich súčasť supersystému, ktorým je národný jazyk“ (Kačala 1999, s. 106). Nárečie sa chápe ako „protipól“ spisovného jazyka len z hľadiska spisovnosti¹¹; tá je však vyšším a umelým princípom (Bosák 1999,

⁹ V tejto práci budeme termíny **nárečie**, **dialekt** a **teritoriálna varieta** používať ako synonymné.

¹⁰ V minulosti sa v slovenskej jazykovednej literatúre pracovalo aj s termínom *sociálne nárečia*; podľa Dvonča (1957) to však nebolo terminologicky presné pomenovanie. Kým totiž zemepisné nárečia (Dvončov termín) majú svoju základnú slovnú zásobu a svoju gramatickú stavbu a za priaznivých historických podmienok sa z niektorých z nich môžu vyvinúť samostatné národné a spisovné jazyky, tzv. sociálne nárečia sa vo svojom slovnom fonde a gramatickej stavbe opierajú o celonárodný jazyk alebo o miestne nárečia (Dvonč 1957, s. 181). Preto sa má termín *nárečie* používať konzistentne len na označenie zemepisných nárečí (t. j. teritoriálnych variet); ako strešné označenie slangu a argotu L. Dvonč navrhuje používať skôr termín *žargón* (op. cit., s. 183).

¹¹ Spisovnosť vnímame ako synonymum anglickej štandardnosti a výsledok štandardizácie.

s. 228). Zdôrazňuje sa vzájomná prepojenosť nárečia a spisovného jazyka, podľa ktorej „spisovný jazyk a územné nárečia tvoria jeden diasystém – národný jazyk“ a odlišujú sa synchrónne podľa svojich funkcií, „pretože obidva tieto útvary tvoria vyššiu prirodzenú jednotu – národný jazyk“ (Bosák 1996, s. 28). Nárečie sa teda nemarginalizuje, pripisuje sa mu nezastupiteľné miesto v systéme národného jazyka, pretože „jazyk žije aj trvá vo svojich nárečiach“ (Paulíny 1962, s. 356, cit. podľa Bosák 1996, s. 26). Tento územný variant má takisto vlastnú normu a tvorí „komplexnú lingvistickú, historickú i sociologickú kategóriu“ (Ripka 1999, s. 100).

Na druhej strane na Slovensku „boli i sú ešte vždy tendencie klásť medzi spisovný jazyk a nárečia presnú hranicu, ako by spisovný jazyk s nárečiami po svojom uplatnení a rozvinutí už nesúvisel a mal akýsi celkom samostatný život. Táto téza má nedostatok, že stavia spisovný jazyk ako akýsi absolútny jazykový útvar. Skúsenosť však učí, že **nikde na svete niet spisovného jazyka, ktorý by existoval bez nárečí**, a to ani v jazykoch s veľmi starou spisovnou tradíciou“¹² (Štolc 1955, s. 255).

Aj preto sa ozývali hlasy, ktoré upozorňovali, že „[p]rivetľké a jednostranné vynášanie spisovnej formy národného jazyka by mohlo vyústiť v stotožnení spisovnej formy jazyka s pojmom jazyka národného, čiže v jeho izolácii od ostatných foriem a útvarov, ktoré prosto nemožno z pojmu národného jazyka vynechať“ (Bosák 1996, s. 27). Slovenská lingvistika teda opakovane pripomínala, že „štátnym jazykom je celý slovenský národný jazyk“ (Kačala 1999, s. 109), čo potvrdzuje aj legislatívna úprava, podľa ktorej štát „utvára podmienky na vedecký výskum štátneho jazyka a jeho historického vývinu, na výskum miestnych a sociálnych nárečí.“¹³

Vlastnosť spisovnosti, ktorej zdôrazňovanie má v slovenskej lingvistike silnú tradíciu, síce prisudzuje spisovnej variete oproti dialektu špecifickosť a svojbytnosť, avšak „nemalo by to po verejnom deklarovaní postojov k nárečiam viesť k oddelovaniu a oddaľovaniu spisovného jazyka od nárečí v teórii“ (Bosák 1996, s. 28). Spisovnosť sa totiž iba navrstvuje na jednu z foriem národného jazyka, ktorá sa zvolila za spisovnú, a teda vlastnosť spisovnosť – nespisovnosť nie je prirodzenou rečovou funkciou. „Nevzchádza bezprostredne z mluvníc činnosti, není touto činnosťou vytvárená (ex-ponovaná), ale je na ní na-kládána (im-ponovaná)“

¹² V citáte zvýraznila autorka. Ak nie je uvedené inak, v celej práci v citátoch zvýraznila autorka.

¹³ Zákon č. 270/1995 Z.z., Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky.

(Starý 1995, s. 39, cit. podľa Bosák 1996, s. 28). Preto sa zdôrazňuje, že nárečia „sú životaschopnou formou nášho národného jazyka, dokážu sa pružne prispôbovať novým podmienkam, ibaže by nemali byť na konci 20. storočia stále rozhodujúcim regulátorom kodifikácie spisovnej slovenčiny“ (Bosák 1999, s. 228).

Popri marginalizácii nárečia oproti spisovnej variete však treba upozorniť aj na opačný extrém: paušálne preferovanie dialektu pred spisovnou varietou. Tento **jazykový vernakularizmus** predstavuje „na makroúrovni presvedčenie, že autochtónne jazyky, resp. jazykové variety, ktoré hodnoverne vyjadrujú lokálnu identitu hovoriacich, treba uprednostniť pred väčšími jazykmi, resp. pred štandardnou varietou, používanými vo funkcii lingua franca; na mikroúrovni presvedčenie, že jazykové formy, s ktorými sa hovoriaci najviac stotožňujú, ktoré najviac vyjadrujú ich identitu, sú nezávisle od komunikačnej situácie správnejšie ako iné jazykové formy“ (Lanstyák 2013, s. 44). Treba tu teda zdôrazňovať, že vhodnosť nárečia by sa nemala absolutizovať na všetky komunikačné situácie namiesto spisovnej variety, ale zakaždým by mali komunikanti zvážiť štylistickú funkčnosť nárečia na isté typy komunikátov.

1.3 Postoje komunikantov k dialektu a k jeho používateľom

V predošlých kapitolách sme naznačili, že anglofónna i slovenská lingvistika zdôrazňuje systémovú rovnocennosť nárečia/dialektu a spisovnej variety. Iné postoje však má často laická verejnosť, resp. samotní komunikanti. A to aj napriek tomu, že „[d]ialekt sa týka všetkých.“¹⁴ Tradičné štúdie dialektu však spravili málo, aby vyvrátili všeobecný mýtus, že jestvujú dve široké kategórie hovoriacich: my a „používatelia dialektu“ (Coupland 1988, s. 5). Podľa autora však v skutočnosti platí, že „[v]šetci sme používateľmi dialektu, nech sú ľudia akokoľvek náchylní používať termín dialekt čisto na vidiecke, často stigmatizované a očividne starobylé formy jazyka“ (op. cit., s. 2).

To, že dialekt je z čisto štruktúrneho hľadiska rovnocenný kód, by sa malo zdôrazňovať vtedy, keď sa na používateľov nárečia nazerá s dešpektom a keď tí komunikanti, ktorí konkrétny alebo žiaden dialekt neovládajú, vnímajú nárečie

¹⁴ V tejto súvislosti treba opäť pripomenúť, že anglický termín *dialect* sa používa buď vo význame všetkých variet, alebo nespisovných variet, teda okrem teritoriálnych nárečí zahŕňa aj sociolekty.

ako menej rozvinutú jazykovú formu. Ide o nesprávny postoj, ktorý „hovorí viac o tých, ktorí takéto nálepky dávajú, než o tých, ktorým sú dávané“ (Edwards 2018, s. 19).

Dôsledkom takýchto postojov používateľov je nízka komunikačná prestíž nárečia, čo má vplyv na vedomé i podvedomé jazykové správanie hovoriacich. Tí začínajú nárečie odmietať ako nevhodné pri komunikácii s istými komunikačnými partnermi a dôsledkom je **inferiorizácia** dialektu i jeho hovoriacich.

K inferiorizácii a stigmatizácii nárečia prispieva aj fakt, že „dialekty sa tradične veľmi úzko spájajú s istým typom hovoriacich a istým spôsobom života“ (Smakman – van der Meulen 2018, s. 42). Eufemizujúcim pomenovaním „istý“ sa označujú hovoriaci s **otáznou povestou a spoločensky málo úspešní, s nízkym vzdelaním**“ (op. cit., s. 43). Dialekt sa vtedy chápe ako „subštandardná, často vidiecka forma jazyka s nízkym statusom, ktorá sa vo všeobecnosti spája s ľuďmi na vidieku“ (Chambers – Trudgill 1998, cit. podľa op. cit., s. 42). Tieto postoje sú totožné a opakujú sa v mnohých jazykových spoločenských. Napr. v poľskom jazykovom kontexte „všeobecne prevládal názor, že dialekty nevzbudzujú rešpekt. Boli považované za indikátor nízkeho vzdelania a sociálneho statusu a niekedy „spiatocníctva““ (Mlekodaj 2019, s. 48). Takto aj vo vzťahu k slovenským nárečiam jestvuje „povera, podľa ktorej nárečia sú prejavom nižšej vzdelanostnej aj kultúrnej úrovne ich nositeľa“ (Kačala 1999, s. 110).

Pri vyhodnocovaní postojov komunikantov k jazykovej variete a k jej hovoriacim sa používajú dve evaluatívne dimenzie: **spoločenský status** a **solidarita**, ktorá zahŕňa ešte aspekty **integrity** a **atraktivity** (Smakman – van der Meulen 2018, s. 43). Na základe týchto parametrov sa zisťoval status používateľov vidieckeho dialektu, mestského dialektu a spisovného (chorvátskeho) jazyka (Šimčić – Sujoldžić 2004, cit. ibid.). Ukázalo sa, že používateľ vidieckeho dialektu sa vníma veľmi pozitívne z pohľadu spoločenskej atraktivity, ale veľmi nízko z pohľadu spoločenského statusu. Na druhej strane bol používateľ spisovnej variety oceňovaný vysoko, pokiaľ šlo o jeho schopnosti, ale nízko z pohľadu spoločenskej atraktivity. K rovnakým zisteniam sa dospelo aj pri tzv. *posh* (t. j. nóbl) hovoriacich, ktorých považujú za prestížnejších, ale súčasne spoločensky menej atraktívnych (Coupland 2007, s. 95). Hoci neeviduujeme takto zameranú sociolingvistickú štúdiu v slovenskom jazykovom kontexte, nazdávame sa, že analogicky možno uvedené postoje vzťahovať aj na vnímanie dialektu vo (východo)slovenskom jazykovom prostredí, keď sa nárečový prejav nezriedka vyhodnocuje ako charakteristický pre spoločensky menej úspešných komunikantov.

Podceňovanie nárečia však nemusí prichádzať len od tých hovoriacich, ktorí nedisponujú aktívnou či pasívnou kompetenciou v dialekte, ale aj od **samotných používateľov dialektu**. Aj tí môžu vnímať nárečie ako menejcennú formu a svoju komunikáciu v nárečí hodnotia ako spoločensky málo prestížnu. Trochu paradoxne spisovnej variete prisudzujú často vyššiu prestíž práve tí hovoriaci, ktorí ju až tak dobre neovládajú (Ferguson 1959, s. 330).

Inferiorizácia dialektu v jazykovom spoločenstve môže byť explicitná i implicitná: „Aj keď sa používatelia nespisovných dialektov nevyhnutne nedívajú na svoju varietu s dešpektom a aj keď jestvujú situácie a kontexty, v ktorých je použitie nárečia záležitosťou prestíže, je oslavované a niekedy obdivované, ba dokonca ho preberajú používatelia mimo skupiny, takmer každý si uvedomuje, že „dominantnejšie“ oči sa na nespisovnú varietu pozerajú s opovrhnutím“ (Edwards 2018, s. 28-29).

Odmietavé postoje ostatných členov jazykovej komunity celkom pochopiteľne vedú hovoriacich k tomu, že sa – s ohľadom na svoje vzdelanie, pracovnú pozíciu či spoločenské postavenie – zdráhajú dialekt použiť v každodennej verejnej, no najmä súkromnej komunikácii. Je to dôsledok snahy komunikantov skryť svoju jazykovú i geografickú provenienciu. Platí totiž, že „keď je hovoriaci z najvyššej spoločenskej skupiny a pravidelne nepoužíva nespisovné tvary, vtedy je k dispozícii len málo informácií o jeho regionálnej príslušnosti“ (Coupland 1988, s. 3).

Ďalším, azda ešte vážnejším dôsledkom podceňovania nárečia je, že jeho používatelia majú častejšie výhrady či zábrany používať ho (komplexne) aj v reči orientovanej na dieťa. Takto sa potom dostávame do situácie, že deti prestávajú nárečím hovoriť aktívne a ani pasívne mu nerozumejú. Pre udržanie komunikačnej kompetencie v nárečí či v jazyku je kľúčové, aby bolo zabezpečené medzigeneračné odovzdávanie nárečia (porov. tu aj kap. 1.6.1). Ak aj rodičia – zámerne či mimovoľne – používajú v komunikácii s deťmi nárečie, môžu sa stretnúť s nepochopením alebo prinajmenšom so začudovaním okolia. Rovnaký postoj môžu ostatní komunikanti zaujať aj k tým deťom, ktoré nárečím hovoria. M. Halliday však v tejto súvislosti upozorňuje, že „hovoriaci, ktorého za jeho jazykové správanie zahanbujú, je ranený tým najhlbším spôsobom ako ľudská bytosť; ak takto zahanbite hocikoho, no najmä dieťa, je to rovnako neobhájiteľné, ako ho zahanbiť pre jeho farbu pleti“ (Halliday 1968, s. 165, cit. podľa Edwards 2018, s. 29).

1.4 Diglosia, dialektový bilingvizmus, individuálny bidialektizmus a bivarietizmus

Súbežná existencia spisovnej variety a dialektu v jazykovom spoločenstve sa označuje viacerými termínmi (**dialektový bilingvizmus**, **diglosia**, **individuálny bidialektizmus**, **bivarietizmus**) a pre terminologickú presnosť bude azda prospešné pozrieť sa na jednotlivé termíny bližšie.

1. **Bilingvizmus**. Kým tradičný **bilingvizmus** sa chápe ako ovládanie dvoch komunikačne rovnocenných kódov (Sedláková 2013, s. 69); **dialektový bilingvizmus**¹⁵ (Mlekodaj 2019, s. 48; Buffa 2007, s. 109) vzniká často viac-menej spontánne, nie zámerne. Je to trochu odlišná situácia ako pri tradičnom, jazykovom bilingvisme, ktorý je pestovaný v rodine zámerne, napr. pri rodičoch s rôznymi materinskými jazykmi.

2. **Diglosia**. Jazyková situácia, keď sa používajú viaceré kódy, z ktorých jeden je funkčne obmedzený (napr. spisovný jazyk a nárečie), sa tradične označuje termínom **diglosia** (Sedláková 2013, s. 69). Tradičná diglosia sa vyskytuje vo všetkých spoločenstvách, ktoré rozlišujú spisovný a nespisovný jazyk (Pokorný 2010, s. 136). Pri diglosii totiž jestvujú popri sebe **nižší jazyk** alebo **dialekt** (angl. *low*, *L*), ktorý je každodenným alebo ľudovým jazykom komunity a používa sa v neformálnych oblastiach; druhá, **vyššia varieta** (angl. *high*, *H*) sa používa v oblastiach ako vzdelávanie či politika (Ferguson 1959, Stoker 2016). Diglosia teda vzniká vtedy, keď sa „materinský jazyk komunity používa v každodenných komunikačných situáciách (s nízkym statusom), ale iný jazyk (alebo iná forma miestneho jazyka) sa používa v doménach s vysokým statusom, zvyčajne v náboženskej alebo v písomnej forme komunikácie v spoločnosti s nízkou gramotnosťou“ (Kandler et al. 2010, s. 3858). Hoci jazyk s nízkym statusom môže strácať svojich hovoriacich vo väčšine spoločenských oblastí, v iných oblastiach môže byť uprednostneným jazykom (op. cit., s. 3862).

V diglosnej situácii sa nižšia varieta *L* považuje za štruktúrne jednoduchšiu (Ferguson 1959, s. 333), hoci niektorí proti tomu názoru razantne namietajú (Pokorný 2010, s. 136). Nižšia varieta *L* má takisto menšiu prestíž a menšiu inštitucionálnu podporu (op. cit., s. 135). Vzájomné postavenie oboch variet sa môže časom zmeniť a prestíž jednej či druhej variety môže byť zjavná i skrytá (op. cit.,

¹⁵ Podľa F. Buffu (2007, s. 109) „môžeme hovoriť o bilingvisme, ktorý sa odzrkadľuje v protiklade ‚po našom‘ a ‚po slovensky‘. To sa na východe, aspoň ako ja to poznám, veľmi ostro rozlišuje“.

s. 136). Rozdiel medzi **zjavnou prestížou** (angl. *overt prestige*) a **skrytou prestížou** (angl. *covert prestige*) sa poníma ako rozdiel medzi tým, čo hovoriaci deklarujú, že si myslia, a tým, čo si naozaj myslia (Trudgill 1974, cit. podľa Coupland 2007, s. 95). V niektorých prípadoch sa dokonca regionálnej variete prisudzuje vyššia prestíž než štátom určovanej variete¹⁶ (Coupland 2007, s. 44). Ale hoci skrytá prestíž nespisovných foriem môže byť do istej miery vo verejnom diskurze podporovaná, súčasne to nemá vplyv na otvorenú stigmatizáciu týchto nespisovných foriem (op. cit., s. 43).

Pokiaľ ide o vznik diglosie, v jazykovom spoločenstve diglosia pravdepodobne vznikne vtedy, ak sú splnené tri podmienky:

1. v prirodzenom jazyku komunity existuje dostatočne veľká literatúra, ktorá buď ako zdroj, alebo ako posilnenie stelesňuje niektoré základné hodnoty komunity;
2. gramotnosť v komunite je obmedzená na malú elitu;
3. medzi splnením týchto dvoch podmienok ubehol istý čas (Ferguson 1959, s. 338).

Diglosia sa v jazykovom spoločenstve akceptuje dovtedy, kým sa neobjavia isté trendy, a to:

- a) rozšírenie gramotnosti (či už z ekonomických, ideologických alebo iných dôvodov);
- b) výraznejšia komunikácia medzi rozličnými regionálnymi alebo sociálnymi vrstvami komunity (napr. z ekonomických, administratívnych, vojenských či ideologických dôvodov);
- c) snaha o plnohodnotný spisovný „národný“ jazyk ako atribút autonómnosti a suverenity (ibid.).¹⁷

U komunikantov môže diglosia vzniknúť dvoma odlišnými spôsobmi. Ak ide o **diglosiu sukcesívneho typu**, komunikanti získajú kompetenciu v druhej variete s istým časovým odstupom od získania kompetencie v prvej variete.¹⁸ Pri **diglosii simultánneho typu** získava komunikant nárečie a spisovnú formu naraz od rôznych zdrojov (rodičia vz. starí rodičia; jeden rodič vz. druhý rodič) (Sedláková 2013, s. 67-69).

¹⁶ Termínmi regionálna varieta a štátom určená varieta prekladáme Couplandove konštrukcie *regionally marked voices* a *establishment voices* (ibid.).

¹⁷ Nazdávame sa, že uvedené procesy vedúce k narušeniu diglosnej/bivarietnej situácie nastali aj na východnom Slovensku (porov. tu kap. 1.6.1).

¹⁸ Podľa dotazníkového výskumu (Sedláková 2013) väčšina respondentov s dialektom ako materinským jazykom získala svoju kompetenciu v spisovnej slovenčine až počas školskej dochádzky, čo sa považuje za sukcesívny typ diglosie.

3. **Bidialektizmus, bivarietizmus.** Popri termínoch (dialektový) bilingvizmus či diglosia sa na označenie schopnosti aktívne či pasívne používať v komunikácii jednu i druhú varietu používajú aj termíny **individuálny bidialektizmus**¹⁹, resp. **individuálny bivarietizmus** (Múcsková 2008, s. 177). **Bivarietizmus** sa vyskytuje pri koexistencii variet (napr. spisovnej a nárečovej) v komunikácii jazykového spoločenstva a miera ovládania variet môže byť u členov spoločenstva rôzna (Múcsková 2008, s. 177; Múcsková 2005, s. 225).

Termín **bivarietizmus** sa v slovenskom kontexte ukazuje ako priliehavejší než anglofónny termín **bidialektizmus**. Kým totiž v anglofónnej lingvistike sa akákoľvek nespisovná forma národného jazyka označuje termínom *dialect*, u nás sa v tejto súvislosti etablovali termíny **dialekt** pre teritoriálne variety a **sociolekt** pre sociálne variety (porov. tu kap. 1.2). Rovnako G. Múcsková považuje termín **bivarietizmus** za vhodnejšie pomenovanie ako označenie **diglosia**, keďže pri diglosii, ako ju chápe Ferguson (1959), majú variety prísne vymedzené používanie a nedochádza k takej výraznej vzájomnej interferencii variet (Múcsková 2008, s. 177), ako sa to deje v prípade komunikačnej situácie na (východnom) Slovensku.

V práci používame termíny diglosia a diglosná situácia pri odkazoch na referenčnú literatúru; na iných miestach používame termín bivarietizmus, ktorý reflektuje výrazné prestupovanie spisovnej a nárečovej variety na východnom Slovensku.

1.4.1 Diglosia/bivarietizmus na (východnom) Slovensku

Pri hodnotení diglosie/bivarietizmu na východnom Slovensku treba brať do úvahy niekoľko špecifik:

a) tradičným teritoriálnym dialektom na Slovensku patrí historická priorita, keďže „sú najstaršou (v predpisovných obdobiach aj najrozšírenejšou) formou jazyka“ (Ripka 1995, s. 48);²⁰

b) ďalším špecifikom je, že „spisovná slovenčina ako relatívne mladý spisovný jazyk má bližší vzťah k nárečiam ako jazyky so staršou (písomnou) tradíciou“ (ibid.);

¹⁹ Pri termíne individuálny bidialektizmus G. Múcsková (2005, s. 225) odkazuje na prácu P. Trudgilla *Dialects in Contact* (1986).

²⁰ Aj pre túto genetickú primárnosť sa A. Habovštiak (1995, s. 54) nazdával, že by sa nárečia udržali, aj keby spisovný jazyk nebol zanikol, lebo jestvovali už pred kodifikovaním spisovného jazyka.